

Joachim Popek

ORCID: 0000-0002-5015-8231
(Uniwersytet Warszawski, Polska)

Spory o służebności przechodu, przejazdu i przegonu bydła w relacjach miast i wsi ze zwierzchnością dworską na terenie Galicji w XIX wieku¹

Artykuł odnosi się do kwestii mobilności w kontekście funkcjonowania służebnego prawa do przemieszczania się, czyli przechodu, przejazdu i przegonu bydła przez nieruchomości dworskie. Do 1848 r. chłopci i mieszcianie galicyjscy korzystali z nich na podstawie nadań lub prawa zwyczajowego. W drugiej połowie XIX w. prawa znoszono lub regulowano. Badania archiwalne dowiodły, iż w całym stuleciu dochodziło do licznych konfliktów o służebności, co jest główną hipotezą stawianą w artykule. Konstrukcja publikacji ma klasyczną budowę składającą się z wprowadzenia zawierającego tło historyczne, hipotezę i pytania badawcze; omówienia podstawy źródłowej, metodologii i narzędzi badawczych; zasadniczej treści oraz podsumowania i ogólnych wniosków. Artykuł powstał na podstawie źródeł archiwalnych, głównie z Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy we Lwowie, które zostały po raz pierwszy w nim użyte. Uzupełnienie stanowią materiały kartograficzne opracowane w oprogramowaniu QGIS.

Słowa kluczowe: służebności w Galicji, chłopci, mieszcianie, właściciele ziemscy, konflikty społeczno-ekonomiczne

I

Obecność różnorodnych konfliktów i sporów w historii społeczno-gospodarczej była zjawiskiem naturalnym, trwale wpisując się w obraz przemian dziejowych. Rodzące się antagonizmy odzwierciedlały problemy trapiące grupy społeczne, zbiorowości oraz jednostki. Źródła historyczne odsłaniają nie tylko istotę samego problemu. Pozwalają odtworzyć szerszy obraz zachodzących

¹ Praca powstała w wyniku realizacji projektu badawczego „Konflikty o serwituty w Galicji w drugiej połowie XIX wieku. Proces wykupu i regulacji służebności na terenie Galicji Środkowej” w ramach konkursu SONATINA 1 o nr 2017/24/C/HS3/00129 finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

zmian społecznych i gospodarczych oraz historii życia codziennego. Przekaz płynący bezpośrednio z rękopisów, poddany krytyce i analizie, stanowi dla historyka najcenniejsze źródło informacji, warte długich dociekań archiwalnych. Pozwala odsłonić wielowymiarowe aspekty problemów, z którymi borykali się ludzie w trudach dnia codziennego, i barwnie odmalować świat, w którym żyli. Nierozłączną jego częścią była kwestia szeroko postrzeganej mobilności, którą rozumiano przede wszystkim jako przemieszczanie się, podróżowanie bądź migracje. Horyzont interpretacji pojęcia jest aktualnie znacznie szerszy i umożliwia odniesienie się do wielu kontekstów. Z mobilnością bezpośrednio związane były problemy życia codziennego mieszkańców galicyjskich miast i wsi w XIX w., dotyczące utrzymywania gospodarstw i zaspokojenia podstawowych potrzeb egzystencjalnych. Przemieszczenie się i dostęp do uprawianej ziemi, pojenia i wypasu bydła oraz pobierania surowców naturalnych z łąk, pastwisk i lasów było częstym powodem do powstania sporów. Znaczne rozdrobnienie gospodarstw oraz szachownica gruntów nie ułatwiały zadania i przyczyniały się do powstania wielu skomplikowanych stosunków prawnych. Przemieszczenie się po cudzej nieruchomości mogło być regulowane poprzez ustanowienie prawa służebności przechodu, przejazdu i przegonu bydła, które funkcjonowało zarówno w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, jak również na ziemiach polskich pod zaborami.

Artykuł odnosi się zatem bezpośrednio do mobilności, w rozumieniu prawa do przemieszczania się, używania lub korzystania z zasobów naturalnych usytuowanych na obcej nieruchomości. Prawa służebne (lub serwituty) znane w nowożytnej Rzeczypospolitej występowały powszechnie w systemie feudalnym w relacji zwierzchności i poddaństwa (pomiędzy właścicielami ziemskimi a chłopami i mieszczanami). System gospodarczy państw zaborczych sankcjonował w ogólnej postaci zasady funkcjonowania praw na ziemiach polskich, jednak reformy agrarne podejmowane w XIX w. ukierunkowane były jednoznacznie na likwidację bądź regulację służebności. Zarówno w okresie funkcjonowania gospodarki feudalnej, jak również po reformach agrarnych prawa służebne były zarzewiem wielu sporów. W Galicji przybrały postać konfliktów o charakterze masowym, szczególnie w okresie zniesienia i regulacji praw w latach 1857–1895. W związku z powyższym artykuł odnosi się do problemu sporów o służebności przechodu, przejazdu i przegonu bydła na terenie zaboru austriackiego, które występowały w XIX stuleciu.

Powstanie artykułu wynikało z potrzeby wniesienia zupełnie nowej wiedzy i wzbudzenia dyskusji nad kwestią powstawania konfliktów społecznych w Galicji. Wyniki badań archiwalnych wskazują, że w omawianym okresie spory o prawa służebne przechodu, przejazdu i przegonu bydła były zjawiskiem częstym, wynikały z trudnych relacji na linii wieś – dwór, wielokrotnie stano-

wiły konsekwencję innych sporów oraz wpływały na inne płaszczyzny życia społecznego i gospodarczego. Ponadto analiza licznych przypadków pozwoliła odnieść się w szerszym kontekście do służebności i związanych z nimi napięć społecznych. W związku z tym artykuł wyjaśnia, czym były służebności związane z prawem przejścia, przejazdu i przegonu bydła oraz dlaczego konkretne prawo było najczęściej powiązane z innymi służebnościami; na jakich zasadach funkcjonowały prawa; dlaczego w okresie gospodarki feudalnej konflikty występowały sporadycznie, natomiast po 1848 r. częstotliwość powstawania sporów drastycznie wzrosła; w jakich okolicznościach dochodziło do powstania konfliktów oraz czego dotyczyły najczęstsze spory; jak wyglądał proces rozstrzygania sporów oraz w jaki sposób rekompensowano zniesione prawa w trakcie procesu wykupu i regulacji służebności w Galicji w II połowie XIX w.

II

Zaprezentowane w artykule wyniki badań opierają się na kwerendzie archiwalnej, szczególnie w zasobach Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy we Lwowie. Większość branych pod uwagę źródeł odnoszących się do sporów i konfliktów wokół praw służebnych nie została nigdy wcześniej wykorzystana. Na szczególną uwagę zasługują zasoby zgromadzone w zespole C.K. Namiestnictwo Galicyjskie (фонд 146 – опис 64)². Znajduje się w nim dokumentacja z postępowań znoszących lub regulujących służebności z urzędu oraz na żądanie stron (wynikających z relacji poddańczej) w całej Galicji w II połowie XIX w. Niemniej jednak analiza źródeł pozwoliła stwierdzić, że większość przypadków zawiera nawiązania do czasów wcześniejszych – potwierdzenia nadania praw (kopie przywilejów, aktów lokacyjnych, donacji) oraz różnorodne przypadki sporów z lat 1772–1848. W związku z powyższym badania objęły przede wszystkim sprawy sporne rozpatrywane przez cyrkuły w I połowie XIX w. (skargi, zażalenia, przesłuchania) oraz analizę dokumentacji powstałej w ramach aktywności krajowych i lokalnych komisji serwitutowych (protokoły, przesłuchania ludności, meldunki z załącznikami, szacunki techniczne, inwentarze, orzeczenia i wyroki). Funkcję uzupełniającą stanowiły materiały kartograficzne – szkice idealne, odręczne mapy oraz wyciągi katastralne. Wybrane dokumenty zostały opracowane graficznie i poddane wekto-

² Central'nij Deržavnij Istoryčnij Arhiv Ukraïni m. Lviv [dalej: CDIAUL], C.K. Namiestnictwo Galicyjskie, f. 146, op. 64, spr. 1-12109; *Gospodarka Galicji 1772–1867. Inwentarz materialów historycznych z archiwów i bibliotek Polski, Austrii i Ukrainy*, red. K. Ślusarek, t. III, Kraków 2015, s. 12–37; Halyts'ke Namisnytstvo (1772–1921): Arkhivno-bibliografichnyy fondovyy pokazhchyk, Kyiv 1990, s. 49.

ryzacji w oprogramowaniu GIS (*geographic information system*). Zabieg ten pozwolił obrazowo przedstawić przedmiot analizowanych konfliktów.

Badania archiwalne polegały na zlokalizowaniu źródeł, odpowiedniej systematyzacji oraz selekcji. Krytyka zewnętrzna i wewnętrzna rękopisów umożliwiła ocenę wiarygodności informacji zawartych szczególnie w donosach, zażaleniach, skargach i przesłuchaniach zarówno chłopów, jak również właścicieli ziemskich. Niejednokrotnie nosiły bowiem znamiona ubarwiania i wyolbrzymiania przypisywanych wykroczeń oraz przestępstw. Opracowanie źródeł kartograficznych w oprogramowaniu QGIS 3.4.4 pozwoliło na odwzorowaniach wektorowych wyróżnić najważniejsze składowe mapy zintegrowane z wynikami analizy rękopisów (wskazanie przedmiotu konfliktów, stan przed i po przeprowadzeniu dochodzenia mającego rozstrzygnąć spór).

III

Służebności gruntowo-leśne obecne na ziemiach polskich wywodziły się z rzymskiej definicji *servitutes praediorum*. Stanowiły część prawa rzeczowego i odzwierciedlały relację między właścicielami dwóch nieruchomości. W systemie feudalnym Rzeczypospolitej znaczenie terminu uległo modyfikacji. Chłopi i mieszcianie w ramach służebności wynikających ze stosunku poddańczego mogli pobierać na określonych warunkach surowce naturalne z lasów oraz korzystać z innych nieruchomości dworskich. Powszechnie więc funkcjonowały służebności pozwalające na pobieranie z lasów drewna opałowego i budowlanego, ściółki leśnej, siana z polan leśnych, owoców i grzybów. Na wspólnych i dworskich pastwiskach, łąkach, ugorach, ścierniskach i w lasach wypasano zwierzęta hodowlane. W ramach serwitutów uprawniona strona mogła również spławiać drewno, poić bydło, łowić ryby, wykopywać surowce w ziemi (głina, torf itp.) oraz korzystać z praw związanych z mobilnością, czyli przechodzić, przejeżdżać (np. zaprzęgiem) lub przepędzać bydło przez obcą własność³.

W prawie polskim nie używano nazwy *servitutes*. Stosowano ogólne określenia łacińskie (*libertates*), polskie (*wolności*) lub terminy odpowiadające konkretnemu prawu (*wrąb, pasza, żołądź*). W średniowieczu i nowożytności *wolności* związane z przemieszczaniem się dotyczyły najczęściej prawa prze-

³ P. Burzyński, *Prawo polskie prywatne napisane i poświęcone pamięci ubiegłych w roku 1864 pięciuset lat istnienia Uniwersytetu Krakowskiego*, Kraków 1871, s. 440–443; K.F.G. Henke, *Nauka urządzania, szacowania i oceniania lasów*, Warszawa 1846, s. 163; A. Okolski, *Zasady prawa cywilnego obowiązującego w Królestwie Polskiem*, Warszawa 1885, s. 272–273; J. W. Bandtkie-Stężyński, *Prawo prywatne polskie napisane i wykładane przed r. 1830 w b. Warszawskim Aleksandryjskim Uniwersytecie*, Warszawa 1851, s. 298.

gonu trzody chlewnej i bydła przez majątek sąsiada oraz używania drogi do wyznaczonego celu (kościół, młyn, targ)⁴. Nie było jednak uniwersalnej zasady ich funkcjonowania. W przypadku powstania prawa w drodze świadomego działania właściciela gruntu regulował je dokument o charakterze założycielskim (akt lokacyjny, przywilej, nadanie) lub konkretna umowa (np. sprzedaż lasu wymagała do niego dostępu, wobec czego transakcja mogła obejmować również wolność drogi). W związku z tym prawo przemieszczania się po cudzej nieruchomości mogło powstać indywidualnie i niezależnie lub stanowić część zbioru powiązanych służebności (np. pojenie bydła w stawach dworskich lub osadzenie chłopów na nowych terenach wymagało nadania dodatkowego prawa przejścia, przejazdu i przegonu bydła)⁵. Przemysław Dąbkowski, dokonując podziału i charakterystyki najważniejszych służebności funkcjonujących w Rzeczypospolitej, odniósł się również do praw związanych z przemieszczaniem się. Jako pierwszą wyróżnił służebność drogi, która mogła obejmować różne formy poruszania się po obcym gruncie (drogi, pastwiska, łąki). Ponadto wyróżnił prawo przejścia, przepędzania trzody chlewnej, przegonu bydła oraz przejazdu pojazdami rolniczymi (wozy, furmanki). Służebności związane z mobilnością ustanawiane były najczęściej w związku z zaistniałymi potrzebami. Warunki korzystania z obcego gruntu mogły być więc precyzyjnie określone, np. uprawniony mógł przejść przez łąkę, ale tylko wtedy, gdy była skoszona, lub mógł ściąć drzewo z lasu należącego do osoby, na którego drodze zepsuł mu się wóz. Dąbkowski wyraźnie wskazał również, że służebności drogi nie należało utożsamiać z wolnością ścieżki, która pozwalała uprawnionemu używać jej pieszo, konno lub przenosić inną osobę. Z prawami do przemieszczania się po cudzym gruncie łączyły się często służebności wodne. Uprawnieni mogli poruszać się przez obcą nieruchomość, by skorzystać ze służebności kąpieli, prania odzieży, pławienia i pojenia bydła, połowu ryb, moczenia konopi, a podróżujący promem mogli przejść przez majątek graniczący z rzeką lub innym zbiornikiem wodnym⁶.

Na ziemiach polskich będących od 1772 r. częścią monarchii habsburskiej utrzymano większość dotychczas funkcjonujących służebności. Niemniej jednak pod koniec XVIII w. ustawodawca austriacki ograniczył część praw (szczególnie służebności leśne). Uniwersał leśny z 20 września 1782 r. utrzymał prawa

⁴ *Volumina Legum, Volumen secundum: Ab Anno 1550. Ab Annum 1609. Acta Reipublicae Continens*, s. 938; R. Hube, *Prawo polskie w wieku trzynastym*, Warszawa 1874, s. 114; tenże, *Ustawodawstwo Kazimierza Wielkiego*, Warszawa 1881, s. 194; B. Gilczyński, *Likwidacja serwitutów na zasadzie ustawy z d. 7 maja 1920 roku*, Warszawa 1921, s. 13.

⁵ P. Dąbkowski, *Prawo prywatne polskie*, t. 2, Lwów 1911, s. 254–255.

⁶ Tamże, s. 266–269; K. Szczaniecki, *O służebnościach ziemskich podług prawa rzymskiego*, Kraków 1862, s. 18–20; W. Woyzbun, *O służebnościach leśnych*, Warszawa 1869, s. 7.

służebne związane z przechodzeniem przez lasy dworskie, jednak nakazywał ich regulację. Wolne i nieograniczone poruszanie się w lasach przyczyniać się miało do „kradzieży drzewa i zuchwalstwa, które się w lasach dziać zwykło, tak wiele dróg po lasach znajduje się, które prawie każdy poddany ze swojej osady sobie do lasu toruje”⁷. Właściciele ziemscy zostali więc zobowiązani do wyznaczenia maksymalnie dwóch dróg prowadzących do lasu, których mogliby używać mieszkańcy jednej wsi⁸. Formy praw służebnych związanych z przemieszczaniem się zostały wyróżnione i zdefiniowane w austriackim kodeksie cywilnym z 1811 r. Prawa drogowe ujęto w grupie służebności wiejskich, choć mogły funkcjonować również na terenie miast. Art. 492 odnosił się kolejno do prawa utrzymywania ścieżki na cudzej nieruchomości (przemieszczanie się piesze), wygonu bydła (przeгон zwierząt razem z prawem ścieżki) oraz przejazdu zaprzęgiem (z prawem ścieżki oraz transportem ciężarów). Każde prawo mogło zawierać ograniczenia nieujęte w kodeksie, a regulowane dodatkowymi umowami, np. zakaz swobodnego przepędzania bydła. Ponadto do utrzymania i konserwacji ścieżek, dróg lub wygonów mieli zostać pociągnięci wszyscy ich użytkownicy i właściciele⁹. Budziło to często opór wśród chłopów, bowiem mylono utrzymanie służebnej infrastruktury z narzucaniem nowych obciążeń pańszczyźnianych.

Służebności związane z przemieszczaniem się, będące częścią relacji zwierzchności i poddaństwa w systemie feudalnym, określane były często w historiografii i aktach prawnych jako „inne prawa”¹⁰ do korzystania z gruntów dworskich przez chłopów i mieszczan. Nie były bowiem tak powszechnie stosowane, jak prawo pobierania drewna lub wypasu bydła, a ich rola najczęściej pozwalała na wykonywanie innej służebności lub umożliwiała dostęp do własnego gospodarstwa lub gruntu. Na wymienionych dwóch płaszczyznach funkcjonowania służebności dochodziło najczęściej do sytuacji konfliktowych pod koniec XVIII i w I połowie XIX w., czyli w okresie funkcjonowania gospodarki

⁷ Uniwersał leśny z 20 września 1782 r. *Edicta Et Mandata Universalia Regnis Galiciae Et Lodomeriae [...] Promulgata = Rozkazy Y Ustawy Powszechne Krolestwom Galicyi Y Lodomeryi [...] Ogłoszone*, t. 10, Lwów 1782, s. 168.

⁸ L. Biegelmajer, *Ustawy dla posiadaczy dóbr ziemskich w Galicyi we względzie politycznym, sądowniczym i finansowym potrzebne*, t. 1, Lwów 1858, s. 134.

⁹ *Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch*, Wiedeń 1811, § 477, 492–495; E. Till, *Wykład prawa rzeczowego austriackiego. (Prawo własności, prawo służebności, prawo zastawu)*, Lwów 1892, s. 331–332; I.S. Czemyrński, *Powszechne prawo prywatne austriackie dla użytku podręcznego*, t. 1, Kraków 1861, s. 362–363; 368–369; M. Warciński, *Służebności gruntowe według kodeksu cywilnego*, Warszawa 2013, s. 71.

¹⁰ L. Biegelmajer, dz. cyt., s. 133; J. Miklaszewski, *Lasy i leśnictwo w Polsce*, t. 1, Warszawa 1928, s. 183; Patent cesarski z dnia 5 lipca 1853 r., *Dziennik praw Państwa*, cz. XLII, nr 130.

folwarczno-pańszczyźnianej. Zarówno wypas bydła na łąkach, pastwiskach, ugorach czy ścierniskach dworskich, jak również przejście i przegon do wyznaczonej parceli służebnej wymagał właściwej opieki i nadzoru nad zwierzętami. Szkody wyrządzone przez bydło wynikały najczęściej z braku doświadczenia oraz niedostatecznej liczby pastuchów, a niekiedy celowych działań. Najczęstsze spory dotyczyły szkód wyrządzanych przez zwierzęta wśród pól uprawnych przylegających do gościńców oraz wyznaczonych służebnych traktów. Dochodziło również do sytuacji, w których właściciele bydła skracali szlak służebny, świadomie przyczyniając się do powstawania szkód i tym samym konfliktów. Zgłoszenie przestępstwa do władz państwowych nie zawsze przynosiło zakładany skutek, wobec czego właściciele ziemscy uciekali się do działań na własną rękę, czyli m.in. konfiskat zwierząt należących do poddanych, by w ten sposób zmusić ich do przemieszczania się po właściwych drogach¹¹.

Równie często dochodziło do konfliktów na punkcie przekraczania uprawnień przez poddanych w ramach służebności umożliwiających przemieszczanie się, szczególnie w przypadku przegonu bydła przez lasy dworskie. Osoby prowadzące zwierzęta do wyznaczonych pastwisk lub lasów służebnych pozwalały, by te nie szły wyznaczonym traktem, lecz przyległym lasem. Szkody wyrządzane w lasach przez pasące się bydło były nie tylko źródłem konfliktów i sporów między dworem a wsią. Wpływały również negatywnie na stan kultury leśnej (bydło tratowało oraz obgryzało pędy i liście) szczególnie wśród młodych drzew (młodniki) oraz przyczyniały się do deformowania gruntów w terenach górskich¹².

W okresie obowiązywania gospodarki feudalnej właściciele ziemscy udostępniali ludności poddańczej i zezwalali jej na korzystanie z wewnętrznych dróg dworskich lub bezpośrednio z łąk i lasów, by szybciej i łatwiej mogła dostać się do swojego gospodarstwa lub pola. Było to związane z rozdrobnieniem i szachownicą gruntów, a służebność przejścia, przejazdu i przegonu bydła była niekiedy jedyną możliwością dotarcia w określone miejsce. Do takich sytuacji dochodziło wtedy, gdy osadzano chłopów na nowych gruntach w otoczeniu lasów dworskich. Mogła wówczas obowiązywać zasada wzajemności w funkcjonowaniu serwitutu. Dwór wyrażał zgodę na przemieszczanie się przez jego

¹¹ T. Kargol, Ł. Jewuła, K. Ślusarek, *Dwór, wieś i plebania w przestrzeni społecznej Zachodniej Małopolski w latach 1772–1848*, Kraków 2015, s. 219; S. Inglot, *Historia chłopów polskich*, t. 2, Wrocław 1972, s. 245; J.P. Himka, *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century*, Londyn 1988, s. 36–37.

¹² Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, rkps 5301/I; *Rozprawy C.K. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego*, t. 6, Lwów 1849, s. 33; Z. Mirek, *Threats to the Natural Environment in the Polish Tatra Mountains*, „Mountain Research and Development” 1992, t. 12, nr 2, s. 193–194; W. Ciurzycki, *Gospodarka pasterska a lasy Tatr Polskich*, „Sylwan” 2003, nr 11, s. 80–83.

grunty, żądając w zamian (obok pańszczyzny) dodatkowych zobowiązań, które mogły być regulowane w formie pieniężnej, naturaliów lub pracy (najczęściej przy wyrębie drewna lub poprawie infrastruktury drogowej). Pojawiające się konflikty mogły być więc bezpośrednio lub pośrednio związane ze służebnością przemieszczania się przez dworskie obszary. Pierwsza grupa sporów dotyczyła sytuacji, w których właściciel drogi służebnej dążył do podnoszenia wzajemnych świadczeń lub wprowadzał nowe (szczególnie w roku zniesienia pańszczyzny oraz latach późniejszych), a także gdy nadużywano prawa (np. nieuprawnione udostępnianie drogi służebnej osobom obcym) i wyrządzano różne szkody zarówno w infrastrukturze drogowej, jak również przyległych gruntach. Pośrednio natomiast spory mogły wynikać z samego położenia gospodarstw chłopskich. Skargi wnoszone przez właścicieli ziemskich odnosiły się do nieuczciwych działań osób mających służebność przejazdu do gospodarstw, które bezpośrednio graniczyły z gruntami dworskimi. Taka sytuacja miała miejsce się m.in. w Jaworniku, gdzie czterech gospodarzy osadzonych w otoczeniu lasów dziedzica wyrządzało szkody poprzez karczunek i worywanie się w las dworski¹³.

Konflikty o służebność przemieszczania się w relacji zwierzchności dworskiej i poddanych w I połowie XIX w. dotyczyły również postrzegania samego prawa. Z perspektywy chłopów i mieszczan funkcjonowanie zwyczaju, zgodnie z którym możliwe było nieprzerwane korzystanie z drogi lub ziemi dworskiej przez kilkadziesiąt lat, stanowiło wystarczający dowód, by uznać zwyczaj za legalne prawo służebne. Zupełnie inny punkt widzenia mogli mieć właściciele ziemscy twierdzący, że prawo do przemieszczania się nie jest służebnością wynikającą ze stosunku poddańczego, a wyłącznie ich dobrą i nieprzymuszoną wolą. Sytuacje sporne obrazowały więc zasadniczy konflikt interesów, bowiem warunki funkcjonowania uznanej (np. administracyjnie) służebności mogły ograniczać działania właściciela gruntu służebnego, np. w zwiększaniu lub nakładaniu dodatkowych czynszów. W związku z tym uprawnione gromady lub miasta dążyły do otrzymania urzędowego potwierdzenia praw służebnych w formie pisemnej. Dysponując takim dokumentem, obrona swoich interesów w administracji lub sądzie była znacznie łatwiejsza¹⁴. Dochodziło również do sytuacji, w których mieszkańcy prowadzący inny spór o własność pastwiska lub lasu, w wyniku postępowania i dochodzenia sądowego utracili mienie oraz zostali obciążeni czynszem za prawo przechodu i przejazdu. W takim położeniu znaleźli się chłopci ze wsi Łężany w dominium Targowiska na przełomie XVIII i XIX w. Właściciel majątku ziemskiego zajął wspólne pastwiska rustykalne, twierdząc, że stanowią

¹³ CDIAUL, C.K. Namiestnictwo Galicyjskie, f. 146, op. 64, spr. 7817, s. 7–10, 17–26.

¹⁴ CDIAUL, C.K. Namiestnictwo Galicyjskie, f. 146, op. 64, spr. 10297, s. 32–33, 43–44, 47–48, 52.

część dóbr dominikalnych. W odpowiedzi na działania dworu mieszkańcy Łężan wnieśli skargę do cyrkułu. Urzędowe dochodzenie wykazało, że legalnym właścicielem pastwiska jest dziedzic, a poddani posiadają jedynie służebność przechodu, za którą muszą od chwili wydania orzeczenia sądowego wносить do dworu opłaty¹⁵.

Do 1848 r. konflikty o służebności przechodu, przejazdu i przegonu była nie były zjawiskiem masowym. Pojawiające się spory wynikały najczęściej z trudnych relacji na linii wieś – dwór, mogły być konsekwencją lub częścią innych większych konfliktów lub bezpośrednio wynikać z przekroczenia uprawnień do korzystania ze służebności i wyrządzenia szkód. Sytuacja uległa zmianie po reformach agrarnych w Galicji. W 1848 r. zniesiono pańszczyznę i stosunek poddańczy oraz zapowiedziano realizację reformy uwłaszczeniowej. Nie zdecydowano się wówczas rozwiązać kwestii służebności gruntowych. Postanowiono, że funkcjonujące dotychczas prawa mają obowiązywać do czasu ich regulacji w drodze odrębnej ustawy. Wskazano jednak, że do czasu uregulowania praw była ludność poddańcza została obciążona obowiązkiem wnoszenia za nie opłat ustalanych w porozumieniu z dworami¹⁶. Pozostawienie serwitutów, brak szybkich działań władz austriackich oraz wprowadzenie wzajemności mogło być świadome i celowe. Wskazuje na to opinia m.in. Waleriana Kalinki, który stwierdził, że „pozostawienie w mocy serwitutów stało się źródłem nowych konfliktów między dworem a chłopskimi gromadami”¹⁷.

Patent z kwietnia 1848 r. przewidywał, że wszelkie roboty pańszczyżniane na gruntach dworskich mają zostać wstrzymane w maju tego roku. W reakcji na utratę podstawowego źródła utrzymania folwarków właściciele ziemscy przestali honorować służebności poddanych. W praktyce oznaczało to dla chłopów i mieszczan brak dostępu do bezpłatnego drewna opałowego, budowlanego, ściółki leśnej, dworskich pastwisk i łąk oraz odmowę w respektowaniu praw przechodu, przejazdu i przegonu bydła. W efekcie doszło do masowych konfliktów i sporów na linii wieś – dwór, a do władz austriackich kierowano liczne skargi, protesty i prośby o interwencję¹⁸. Rozdźwięk i trudne

¹⁵ Tamże, spr. 5145, s. 1–3.

¹⁶ *Provincial-Gesetzsammlung des Königreichs Galizien und Lodomerien*, Lwów 1848, s. 75; K. Ślusarek, *Uwłaszczenie chłopów w Galicji zachodniej*, Kraków 2002, s. 158; C. Kochanowski, *Uporządkowanie ciężarów gruntowych w Małopolsce. Pogląd historyczny*, „Sylvan. Organ Małopolskiego Towarzystwa Leśnego i Spółdzielni Leśników” 1923, R. XLI, s. 55–57; A. Taylor, *The Habsburg Monarchy, 1809–1918: A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary*, London 1976, s. 72–73.

¹⁷ W. Kalinka, *Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim*, t. 10, Kraków 1898, s. 176.

¹⁸ John-Paul Himka, opierając się na badaniach jednego z sowieckich historyków, wskazał, że w latach 1850–1900 w samej Galicji Wschodniej i Północnej Bukowinie doszło do 871 nielegalnych działań związanych z serwitutami (siłowe próby dochodzenia swoich praw). Autor

relacje pogłębiało zwlekanie władz z wydaniem ustawy regulującej serwituty oraz szczegółowych rozporządzeń. Patent cesarski znoszący służebności gruntowe został opublikowany w 1853 r.¹⁹, natomiast instrukcje do ustawy dopiero w 1857 r. Zgodnie z nowymi regulacjami prawa służebne wynikające z dawnej relacji zwierzchności i poddaństwa miały zostać zniesione w drodze wykupu, tj. przekazania rekompensaty finansowej w formie pieniężnej lub ekwiwalentnej. Jeśli wykup nie był możliwy, należało przeprowadzić szczegółową regulację²⁰. Patent przewidywał, iż służebności gruntowe wynikające z dawnej relacji poddańczej mają zostać zniesione na żądanie stron, w związku z czym cały proces był bardzo wydłużony w czasie. W tym celu powołano krajowe (w Krakowie i we Lwowie) i lokalne komisje serwitutowe (początkowo 17), które miały rozpoznać prawa służebne każdej gminy, oszacować ich wielkość i wartość oraz zaproponować formę wykupu lub ewentualną regulację. W pierwszej kolejności masowo zgłaszano chęć zniesienia służebności leśnych i pastwiskowych. Zgłaszano również inne prawa, które mogły wynikać z dawnej relacji poddańczej. Wśród nich były również służebności przejazdu, przechodu i przegonu bydła oraz inne prawa związane z mobilnością, np. pobierania drewna budowlanego przeznaczonego wyłącznie na konkretny cel infrastrukturalny (budowa i naprawa dróg, mostów czy promów)²¹.

niestety nie podaje proporcji, jaka część dotyczyła służebności wypasu bydła, pobierania drewna opałowego, budowlanego, ściółki i owoców leśnych, praw wodnych, a jaka służebności związanych z mobilnością. Ponadto należy odróżnić konflikty związane z siłowymi (nielegalnymi) działaniami chłopów, mieszczan i właścicieli ziemskich od konfliktów i dochodzenia swoich praw zgodnie z literą prawa w trakcie procesu wykupu i regulacji służebności, których liczba była znacznie wyższa. Do chwili rozwiązania komisji serwitutowych, czyli do 1895 r., doszło do 30 733 dochodzeń w całej Galicji obejmujących wszystkie prawa służebne, z których zaledwie 30% rozwiązano za porozumieniem stron. Reszcie spraw towarzyszyły konflikty i spory, rozstrzygane w drodze orzeczeń Komisji Krajowej we Lwowie lub organów centralnych w Wiedniu. Por. J.P. Himka, *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century*, Londyn 1988, s. 49–50; C. Kochanowski, dz. cyt., s. 57; H. Strzelecki, *Gospodarstwo lasowe*, Lwów 1874, s. 60–61; tenże, *Die Fortschritte der Forstwirtschaft Galiziens in den letzten fünfzig Jahren und die Ablösung der Servituten* [w:] *Geschichte Der Österreichischen Land-Und Forstwirtschaft und ihrer Industrien 1848–1898*, Wiedeń–Perles 1901, s. 226–233.

¹⁹ Kaiserliches Patent, [...] über die Regulirung und Ablösung der Holz-, Weide- und Forstprodukten-Bezugsrechte, dann einiger Servituts- und gemeinschaftlichen Besitz- und Benützungrechte festgesetzt werden, 5.07.1853.

²⁰ *Maurycego Kraińskiego Regesty materiałów do historii zniesienia stosunku poddańczego w Galicji*, oprac. S. Inglot, Kraków 1948, s. 50–51; E. Till, *O reformie ustawy leśnej*, „Rolnik. Czasopismo dla gospodarzy wiejskich” 15 I 1877, R. X, nr 1, s. 9–10.

²¹ C. Kochanowski, *Uporządkowanie ciężarów gruntowych...*, s. 55–56; B. Danckelmann, *Die Ablösung und Regelung der Waldgrundgerechtigkeiten*, Springer-Verlag Berlin Heidelberg 1888, s. 115–116; *Die Grund- und Servituten-Streitigkeiten in Galizien*, Wiedeń 1862, *passim*.

Właściciele ziemscy najczęściej dążyli do szybkiego uregulowania bądź wykupu praw służebnych związanych z przemieszczaniem się przez lasy dworskie, usprawiedliwiając się pragnieniem zaprowadzenia funkcjonalnej gospodarki leśnej i uniknięcia szkód wyrządzanych przez bydło. Z perspektywy gromad i gmin sama idea zniesienia praw (nawet za odszkodowaniem) nie była atrakcyjna, w związku z czym najczęściej postulowano uznanie i pozostawienie służebności na zasadzie *status quo ante*²². Analiza źródeł archiwalnych pozwoliła stwierdzić, że konflikty towarzyszyły większości dochodzeń prowadzonych przez komisje serwitutowe zarówno na szczeblu lokalnym, jak również krajowym. Biorąc pod uwagę dużą różnorodność sporów będących częścią procesu wykupu i regulacji służebności w Galicji w drugiej połowie XIX w., możliwe było wyodrębnienie trzech kategorii konfliktów związanych ze zniesieniem prawa przechodu, przejazdu i przegonu bydła:

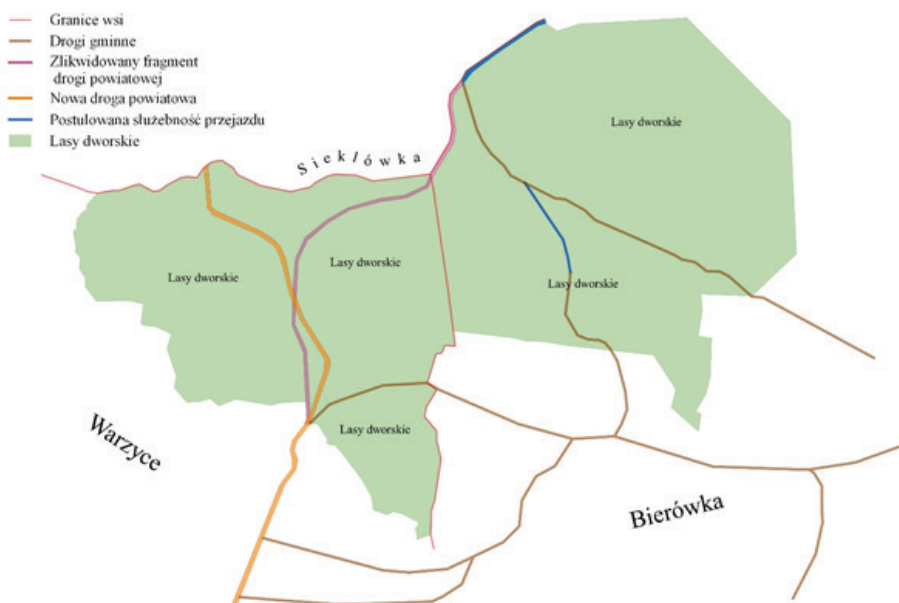
1. Spory na płaszczyźnie interpretacji prawnej o uznanie służebności przechodu, przejazdu i przegonu bydła jako służebności wynikających z dawnej relacji zwierzchności i poddaństwa (przez co mogły być wykupione lub uregulowane w myśl patentu z 1853 r.).
2. Spory o prawne potwierdzenie funkcjonowania służebności przez lokalne i krajowe komisje do spraw wykupu i regulacji służebności (uznanie podstawy prawnej oraz stwierdzenie wykonywania służebności do 1848 r.).
3. Spory o formę i wartość odszkodowania lub warunki regulacji (w czasie toczących się postępowań oraz po wydaniu orzeczeń).

Pierwsza kategoria obejmowała wszelkie konflikty związane z określeniem kompetencji organów do przeprowadzenia dochodzeń oraz wskazania podstawy prawnej (ustawy lub rozporządzenia), zgodnie z którą spór miał być rozstrzygnięty. W przeciwieństwie do powszechnie znoszonych służebności leśnych i pastwiskowych, zgodnie z patentem z 1853 r., prawa związane z przemieszczaniem się nie musiały być częścią dawnej relacji poddańczej, co więcej, nie musiały stanowić służebności w rozumieniu kodeksu cywilnego. W związku z tym dochodziło do sytuacji, w których zanim przystąpiono do wyjaśnienia sprawy, wynikały spory kompetencyjne między organami państwa. Z punktu widzenia chłopów i mieszczan najważniejsze było uznanie służebności związanych z przemieszczaniem się jako praw wynikających z relacji poddańczej. Otwierało to drogę do możliwości ubiegania się od strony dworskiej rekompensaty finansowej lub ekwiwalentnej za utracone prawa. W takich sytuacjach stroną zgłaszającą pretensje i żądania były najczęściej grupy mieszkańców (tracące w różnych okolicznościach prawo do przemieszczania się po gruntach dwor-

²² Wielokrotnie wskazują na to źródła archiwalne z procesu zniesienia służebności. CDIAUL, C.K. Namiestnictwo Galicyjskie, f. 146, op. 64, spr. 9239, s. 2–4; spr. 1950, s. 9–12; spr. 5087, s. 160–162; spr. 318, s. 90–92.

skich) lub całe gromady i gminy. Pierwsza kategoria sporów obrazuje również tendencję obecną w całej Galicji.

Żądania wykupu lub regulacji zgłaszano z reguły wtedy, gdy dochodziło do konfliktu, zmiany właściciela dóbr obciążonych służebnością lub wyrządzenia szkód. Klasycznym przykładem zarówno sporu kompetencyjnego między organami państwa, jak również uznania postulatów mieszkańców jako praw służebnych wynikających z dawnej relacji poddańczej była sytuacja we wsi Bierówka w dawnym cyrkułe jasielskim, która należała w połowie XIX w. do Funduszu Religijnego²³. Spór, jaki zaistniał tam w latach 70. XIX w., miał związek z reorganizacją infrastruktury dróg powiatowych.

Ryc. 1. Plan układu dróg w dochodzeniu o prawo służebne przechodu i przejazdu mieszkańców Bierówki przez las dworski

Źródło: opracowanie własne w QGIS 3.4.4 na podstawie: CDIAUL, C.K. Namiestnictwo Galicyjskie, f. 146, op. 64, spr. 11562, s. 44.

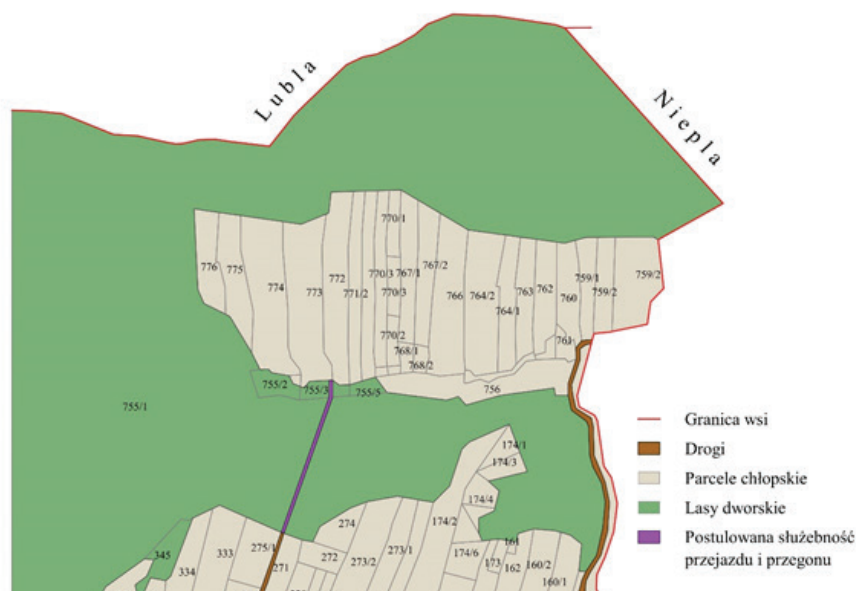
Powyższa mapa (ryc. 1) obrazuje układ dróg w Warzycach i Bierówce przechodzących przez lasy dworskie należące do Funduszu Religijnego oraz przed-

²³ K. Ślusarek, *W przededniu autonomii. Własność ziemska i ziemiaństwo zachodniej Galicji w połowie XIX wieku*, Warszawa 2013, s. 40; *Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim na rok 1871*, Lwów 1871, s. 179; *Skorowidz wszystkich miejscowości położonych w Królestwie Galicji i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim*, Lwów 1868, s. 10–11.

miot omawianego konfliktu. Kolorem różowym oznaczono na mapie starą drogę powiatową prowadzącą z Jasła przez Warzyce i Bierówkę do Lubli i Frysztaka. W 1872 r. władze powiatu jasielskiego zdecydowały się wytyczyć nową drogę do Frysztaka oznaczoną na mapie kolorem pomarańczowym, omijającą Bierówkę i Lublę. W związku z tym zlikwidowano część starej drogi, a nieruchomości sprzedano Funduszowi Religijnemu. Z takiego obrotu sprawy niezadowoleni byli mieszkańcy Bierówki, którzy musieli pokonywać dalszą drogę, by dostać się do Lubli lub Frysztaka. Zarządca majątku Funduszu zabronił mieszkańcom również przechodzenia przez dawną drogę powiatową oraz wewnętrzne drogi lasu dworskiego i nakazał używanie dróg gminnych. W związku niekorzystną sytuacją dwudziestu gospodarzy z Bierówki wystąpiło ze skargą do Sądu Powiatowego w Jasle, zaskarżając działania dworu. Sąd z kolei uznał, że skoro do czasu likwidacji drogi powiatowej mieszkańcy korzystali z przejścia przez trakty dworskie, to sprawa ta podlega pod patent z 1853 r. i powinna zostać uregulowana przez komisje serwitutowe. Do sprawy została skierowana tarnowska lokalna komisja, która obradowała w Rzeszowie w grudniu 1874 r. Podczas rozprawy mieszkańcy zgłosili pretensje o uznanie służebności przejazdu i przegonu była przez las dworski (oznaczone kolorem niebieskim), powołując się na zasiedzenie, czyli wieloletnie nieprzerwane użytkowanie. Strona dworska odrzuciła wszystkie żądania gminy i stwierdziła, że nawet jeśli mieszkańcy otrzymają potwierdzenie służebności przejazdu przez wewnętrzne drogi dworskie, to i tak dwór nie zgodzi się na korzystanie z dawnej drogi powiatowej w północnej części Bierówki. Komisja lokalna, jak również Komisja Krajowa uznały, iż żądania gospodarzy dążących do uznania praw służebności przejazdu nie stanowią przedmiotu postępowania serwitutowego według patentu z 1853 r. i zakończyła zebranie. Z takim orzeczeniem nie zgodzili się mieszkańcy Bierówki i w styczniu 1875 r. złożyli odwołanie od wyroku do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Wiedniu. Ministerstwo przychyliło się do argumentów gospodarzy z Bierówki, uznając, że sprawa stanowi jednak przedmiot postępowania według patentu z 1853 r. Zarządzono ponowne dochodzenie, tym razem przeprowadzone przez rzeszowską komisję lokalną. Podczas obrad uznano, że gospodarze mogą żądać uregulowania prawa przejazdu i przegonu przez wewnętrzne lasy dworskie, lecz nie otrzymają zgody od Funduszu Religijnego na przejście przez zlikwidowaną drogę powiatową w kierunku Lubli, ponieważ nigdy nie stanowiła służebności. W związku z tym jeszcze na tym samym posiedzeniu gospodarze wycofali wszystkie swoje pretensje, a dochodzenie zostało jednoznacznie zakończone²⁴.

²⁴ CDIAUL, C.K. Namiestnictwo Galicyjskie, f. 146, op. 64, spr. 11562, s. 9–12, 14–18, 39–43, 50–53.

Druga kategoria sporów związanych z przemieszczaniem się po gruntach dworskich w ramach służebności dotyczyła potwierdzenia praw przez lokalne i krajowe komisje do spraw wykupu i regulacji służebności. Konflikty pojawiały się najczęściej w pierwszym etapie dochodzenia, w czasie określania podstawy prawnej serwitutu. Pod uwagę brano przede wszystkim dokumentację historyczną (nadania, przywileje, akty lokacyjne, opisanie urbarialne z 1789 r.) oraz wyroki, poświadczenia i inne dokumenty, które wyraźnie określały okoliczności powstania i funkcjonowania praw²⁵. Na tym etapie komisarze prowadzili również przesłuchania ludności lokalnej mieszkającej w sąsiednich miejscowościach. Zeznania składali najstarsi chłopię lub mieszczenie mogący wskazać, od kiedy i na jakiej zasadzie funkcjonowały służebności. W związku z tym najczęściej spotykane były spory związane orzeczeniami wydawanymi przez lokalne komisje, które odrzucały podstawę prawną postulowanych serwitutów bądź akceptowały legalność jedynie wybranych praw²⁶.

Ryc. 2. Fragment mapy katastralnej z postulowaną służebnością przejazdu przez lasy dworskie w Bierówce

Źródło: opracowanie własne w QGIS 3.4.4 na podstawie: CDIAUL, C.K. Namiestnictwo Galicyjskie, f. 146, op. 64, spr. 11562, s. 118; Archiwum Państwowe w Przemyślu, Kataster gruntowy, z. 126, sygn. 82, ark. III.

²⁵ Tamże, op. 18, spr. 5106, s. 1–3.

²⁶ Tamże, op. 64, spr. 11562, s. 96–104; spr. 11028, s. 32–33, 41–47.

Jeden z takich sporów miał miejsce również w Bierówce w latach 80. XIX w. W 1884 r. grupa jedenastu gospodarzy zgłosiła do sądu powiatowego w Jaśle wniosek o uregulowanie stanu prawnego drogi prowadzącej przez las dworski do gruntów chłopskich. Wniosek miał charakter skargi na działania zarządcy Funduszu Religijnego, któremu zarzucono naruszenie praw mieszkańców do używania drogi. Sąd uznał, że ta sprawa nie leży w jego kompetencjach i skierował mieszkańców do Krajowej Komisji do zniesienia i regulacji ciężarów gruntowych we Lwowie. Decyzji sądu nie uznali mieszkańcy Bierówki i odwołali się od niej do Sądu Krajowego, który zwrócił się w tej sprawie o opinię do C.K. Namiestnictwa Galicyjskiego. Ostatecznie prośba mieszkańców miała zostać rozpatrzona w myśl patentu z 1853 r. o zniesieniu służebności w Galicji. Sprawą zajęła się rzeszowska komisja serwitutowa, która zdecydowała o przeprowadzeniu szczegółowego dochodzenia. W kwietniu 1884 r. odbyło się pierwsze posiedzenie, na którym „usiłowano po stosownych wyjaśnieniach i pouczeniach wstępnych doprowadzić do skutku ugodę. Ponieważ jednak wszelkie starania c.k. komisji w tym kierunku pozostały bez pożądanego skutku, zawezwano pretendentów do stanowczego określenia i uzasadnienia swych żądań”²⁷. Pełnomocnicy mieszkańców domagali się prawnego uznania służebności przejazdu i przegonu bydła przez las dworski na podstawie zasiedzenia, czyli nieprzerwanego użytkowania drogi dworskiej od kilkudziesięciu lat. Z postulatami gminy nie zgodzili się przedstawiciele Funduszu Religijnego (jako właściciel tabularny) i odmówili uznania jakichkolwiek praw służebnych. Po wysłuchaniu argumentów stron oraz przesłuchaniu świadków komisja orzekła, że choć wybrani mieszkańcy Bierówki faktycznie mogli korzystać w przeszłości z leśnej drogi dworskiej w ramach służebności, to gospodarze nie przedstawili żadnej podstawy prawnej do uznania prawa przejazdu i przegonu bydła oraz nie potrafili wskazać, od jak dawna z niego korzystali. W efekcie komisja przychyliła się do argumentacji Funduszu i odmówiła uznania podstawy prawnej służebności przez zasiedzenie, która mogłaby zostać wykupiona lub uregulowana. Orzeczenie rzeszowskiej komisji serwitutowej potwierdziła Komisja Krajowa, jednak mieszkańcy Bierówki nie zaakceptowali jej i w lutym 1885 r. złożyli odwołanie do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Wiedniu. Apelacja nie przyniosła jednak spodziewanego efektu. Ostatecznie ministerstwo potwierdziło decyzję lwowskiej Komisji, a gospodarze z Bierówki zostali obciążeni kosztami przeprowadzenia dochodzenia²⁸.

Opisane powyżej spory o służebne prawa do przemieszczania się przez majątki dworskie w Bierówce wskazują, że pretensje i żądania stron do wykupu lub uregulowania serwitutów pojawiały się dopiero wówczas, gdy doszło do realnego

²⁷ Tamże, s. 106–107.

²⁸ Tamże, s. 106–117, 119–125, 154–156.

problemu, który uniemożliwiał dalsze wykonywanie praw. Odzwierciedlają tym samym tendencję obecną w całej Galicji, zgodnie z którą większość żądań wykupu lub regulacji zgłaszano wówczas, gdy pojawił się konflikt na linii wieś – dwór, pomimo możliwości przeprowadzenia regulacji już od 1857 r. Ponadto w chwili powstania konfliktu i przeprowadzenia dochodzenia uprawnieni chłopcy nie potrafili udowodnić, że korzystają z dróg dworskich na podstawie służebności oraz przedstawić podstawy prawnej, prócz niedokładnych zeznań najstarszych mieszkańców. Wiązało się to z niezajomością swoich praw oraz korzystaniem z gruntów dworskich na zasadzie długo trwającego zwyczaju, co w wielu przypadkach nie wystarczało, by przekonać komisje lokalne do uznania zasiedzenia.

W ostatniej grupie sporów o służebności przechodu, przejazdu i przegonu bydła mieściły się wszelkie sprawy związane z formą wykupu i regulacji oraz wartością odszkodowania za zniesione prawa. Dokumentacja archiwalna wyraźnie wskazuje, że najwięcej konfliktów wystąpiło po uznaniu praw przez komisje lokalne, w trakcie szacunków wartości oraz propozycji form odszkodowania. Pojawienie się możliwości zniesienia serwitutów pod koniec lat 50. XIX w. mogło być szansą dla ziemian aktywnie rozwijających majątki na komasację gruntów i wprowadzenia gospodarki leśnej przynoszącej zyski. Takie dążenia przyświecały m.in. Mikołajowi Baltazińskiemu, właścicielowi dóbr Jawornik²⁹ w cyrkule tarnowskim³⁰. W kwietniu 1858 r. uznał prawa wybranych mieszkańców do służebności przechodu, przejazdu i przepędu bydła przez lasy dworskie. Uprawnieni chłopcy posiadali zagrody oraz pola położone wśród lasów dworskich, przez które przechodziły służebne drogi. Ponadto wyszedł z inicjatywą ich wykupu, zgłaszając tzw. meldunki, w których ozna- czył służebności jako „inne prawa do używania z gruntu lasowego”³¹. Dodatki do meldunków, w których wypisał wszystkich uprawnionych z propozycjami wykupu, zawierały również charakter samej służebności, która „pozwałała na użytkowanie drogi przez las pański na część zagrody swojej w lesie dworskim położonej, którą to drogą na pole nawóz wozi, takowe uprawiać jeździ, z pola

²⁹ Podobna sytuacja miała miejsce, m.in. we wsi Rożen Wielki w powiecie kosowskim w 1872 r. CDIAUL, C.K. Namiestnictwo Galicyjskie, f. 146, op. 64, spr. 4897, s. 58–65.

³⁰ H. Stupnicki, *Skorowidz wszystkich miejscowości położonych w Królestwie Galicji i Lodomeryi jakoteż w Wielkiem Księstwie Krakowskiem i Księstwie Bukowińskiem, pod względem politycznej i sądowej organizacji kraju wraz z dokładnem oznaczeniem parafii, poczt i właścicieli tabularnych, ułożony porządkiem abecadlowym, z mapą według nowego podziału*, Lwów 1855, s. 77; „Dziennik urzędowy do Gazety Lwowskiej” 14 III 1866, nr 60, s. 1; K. Orzechowski, *Przewodnik statystyczno-topograficzny i skorowidz obejmujący wszystkie miejscowości z przysiółkami w Królestwie Galicji W.X. Krakowskiem i X. Bukowinie, według najświeższych skazówek urzędowych*, Kraków 1872, s. 29.

³¹ CDIAUL, C.K. Namiestnictwo Galicyjskie, f. 146, op. 64, spr. 7817, s. 17.

zaś krescencje³² zwozi – niemniej było tą drogą przegania”³³. M. Baltaziński wskazał również występowanie sytuacji konfliktowych i szkód wyrządzanych przez uprawnionych, które najczęściej dotyczyły uszkodzenia infrastruktury drogowej, dewastacji obszarów leśnych przylegających do niej oraz strat związanych z uniemożliwieniem wprowadzenia jednolitej gospodarki leśnej. Jego dążenia ukierunkowane były na komasację gruntów dworskich, wobec czego zaproponował gospodarzom wymianę parceli, na których mieszkali, uprawiali ziemię lub wypasali bydło. Otwarta propozycja dworu nie oznaczała jednak rozwiązania sytuacji, bowiem nie każdy z gospodarzy chciał się na nią zgodzić. M. Baltaziński rozumiał jednak, że ogólne porozumienie ze wszystkimi mieszkańcami nie jest możliwe ze względu na waśnie i spory, wobec czego podszedł do sprawy indywidualnie. W zamian za zrzeczenie się praw służebnych zaproponował wymianę pastwisk i łąk leżących bliżej centrum wsi, natomiast w przypadku parcel, na których stały budynki mieszkalne i gospodarcze, zaproponował pomoc we wzniesieniu nowych na zamienionych parcelach w innej części wsi. W ten sposób M. Baltaziński uniknął kolejnych sporów i kłótni oraz doprowadził do częściowej komasacji gruntów dworskich i włościańskich³⁴.

IV

Dążenia właściciela Jawornika wyprzedzały politykę władz austriackich, które w przeciwieństwie do Prus, bardzo późno dostrzegły potrzebę komasacji rozdrobnionych gruntów. Droga koncentrowania ziemi nie była bowiem łatwa m.in. ze względu na obowiązek uwolnienia od ciężarów gruntowych, takich jak służebności, oraz niechętnie nastawienie właścicieli pojedynczych gospodarstw chłopskich przywiązanych do swoich majątków i czerpiących indywidualne korzyści z ich położenia³⁵. Sytuacji w Jaworniku wskazuje również, że uwolnienie ziem dworskich od służebności wiązało się z konfliktami i sporami. Zamiana parceli włościan finalnie okazała się właściwym rozwiązaniem, pomimo występujących sporów. M. Baltaziński poniósł jedynie koszty przeprowadzenia dochodzenia względem zniesienia służebności, zamiany działek i drewna pod budynki. Gospodarze natomiast zyskali nowe chałupy i zaplecze gospodarcze oraz parcele położone bliżej centrum wsi. Niemniej jednak nie wszystkie po-

³² Krescencja – plody rolne.

³³ CDIAUL, C.K. Namiestnictwo Galicyjskie, f. 146, op. 64, spr. 7817, s. 9.

³⁴ Tamże, s. 9–25.

³⁵ Z. Ludkiewicz, *Polityka agrarna*, Warszawa 1921, s. 154–155; tenże, *Podręcznik polityki agrarnej*, Warszawa 1932, s. 116–119.

stępowania znoszące serwituty kończyły się tak szczęśliwie jak w Jaworniku. W większości przypadków wraz ze zniesieniem serwitutów nie komasowano ziemi, a konflikty związane były z szacunkami technicznymi ekspertów oceniających wartość praw w ujęciu rocznym, formą oraz wysokością odszkodowania, a także postacią odwzajemnienia w przypadku regulacji.

Spory o służebności przejścia, przejazdu i przegonu bydła były nieodłączną częścią przemian społeczno-gospodarczych oraz życia codziennego w Galicji w XIX w. W przeciwieństwie do pruskich reform agrarnych, gdzie zdecydowano się znieść służebności w I połowie XIX w. (co przyczyniło się do powstania zdrowej struktury agrarnej oraz zlikwidowania przyczyn powstawania konfliktów), sytuacja w Galicji w trakcie procesu wykupu i regulacji służebności doprowadziła do powstania masowych sporów trwających kilkadziesiąt lat. Krajowa oraz lokalne komisje serwitutowe zostały rozwiązane w 1895 r., a zadanie rozstrzygnięcia trwających konfliktów przejęły sądy. Konflikty o służebności gruntowo-leśne pogłębiły trudne relacje między wsią a dworem, tak mocno nadszarpnięte w czasie rabacji galicyjskiej w 1846 r. W wielu przypadkach przyczyniły się również do powiększenia wzajemnej niechęci i braku zaufania, co dobitnie odzwierciedlają protokoły lokalnych komisji serwitutowych, szczególnie relacjonujące posiedzenia w obecności zważnionych stron, a także przesłuchania chłopów traktujących zeznania jako możliwość przekazania wszystkich skarg, problemów i sporów z właścicielami dóbr tabularnych. Szerokie i gruntowne badania archiwalne pozwolą ocenić wpływ konfliktów o służebności gruntowe (leśne, pastwiskowe, wodne, kopania minerałów, przechodu, przejazdu i przegonu bydła) na relacje i przemiany społeczno-gospodarcze w kontekście całej Galicji i skonfrontować je z sytuacją w innych zaborach oraz państwach europejskich.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Central'nij Deržavnij Istoryčnij Arhiv Ukraïni m. Lviv

fond 146 C.K. Namiestnictwo Galicyjskie

op. 18 opisanja urbarialne – spr. 5106,

op. 64 serwituty – spr. 318, 1950, 4897, 5087, 7817, 9239, 10297, 11028, 11562.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu

rkps 5301/I „Leśnictwo”. Zapiski Bronisława Borkowskiego, ucznia Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Marymoncie.

Archiwum Państwowe w Przemyślu

zespół 126 Kataster gruntowy

sygn. 82 – Bierówka – arkusz III.

Źródła drukowane

- Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch*, Wiedeń 1811.
- Dziennik praw Państwa, cz. XLII, nr 130.
- Edicta Et Mandata Universalia Regnis Galiciae Et Lodomeriae [...] Promulgata = Rozkazy Y Ustawy Powszechnie Krolestwom Galicyi Y Lodomerii [...] Ogłoszone*, t. 10, Lwów 1782.
- Maurycyego Kraińskiego Regesty materiałów do historii zniesienia stosunku poddańczego w Galicji*, oprac. S. Inglot, Kraków 1948.
- Orzechowski K., *Przewodnik statystyczno-topograficzny i skorowidz obejmujący wszystkie miejscowości z przysiółkami w Królestwie Galicyi W.X. Krakowskiem i X. Bukowinie, według najświeższych skazówek urzędowych*, Kraków 1872.
- Provinzial-Gesetzsammlung des Königreichs Galizien und Lodomerien*, Lwów 1848.
- Rozprawy C.K. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego*, t. 6, Lwów 1849.
- Skorowidz wszystkich miejscowości położonych w Królestwie Galicyi i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskiem*, Lwów 1868.
- Stupnicki H., *Skorowidz wszystkich miejscowości położonych w Królestwie Galicyi i Lodomerii jakoteż w Wielkim Księstwie Krakowskiem i Księstwie Bukowińskiem, pod względem politycznej i sądowej organizacji kraju wraz z dokładnem oznaczeniem parafii, poczty i właścicieli tabularnych, ułożony porządkiem abecadłowym, z mapą według nowego podziału*, Lwów 1855.
- Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim na rok 1871*, Lwów 1871.
- Volumina Legum, Volumen secundum: Ab Anno 1550. Ab Annum 1609. Acta Reipublicae Continens.*

Prasa

- „Dziennik urzędowy do Gazety Lwowskiej” 14 III 1866, nr 60.
- Till E., *O reformie ustawy leśnej*, „Rolnik. Czasopismo dla gospodarzy wiejskich” 15 I 1877, R. X.

Opracowania

- Bandtkie-Stężyński J.W., *Prawo prywatne polskie napisane i wykładane przed r. 1830 w b. Warszawskim Aleksandryjskim Uniwersytecie*, Warszawa 1851.
- Biegelmajer L., *Ustawy dla posiadaczy dóbr ziemskich w Galicyi we względzie politycznym, sądowniczym i finansowym potrzebne*, t. 1, Lwów 1858.
- Burzyński P., *Prawo polskie prywatne napisane i poświęcone pamięci ubiegłych w roku 1864 pięciuset lat istnienia Uniwersytetu Krakowskiego*, Kraków 1871.
- Ciurzycki W., *Gospodarka pasterska a lasy Tatr Polskich*, „Sylwan” 2003, nr 11.
- Czemeryński I.S., *Powszechnie prawo prywatne austriackie dla użytku podręcznego*, t. 1, Kraków 1861.
- Danckelmann B., *Die Ablösung und Regelung der Waldgrundgerechtigkeiten*, Springer-Verlag Berlin Heidelberg 1888.
- Dąbkowski P., *Prawo prywatne polskie*, t. 2, Lwów 1911.
- Die Grund- und Servituten-Streitigkeiten in Galizien*, Wiedeń 1862.
- Gilczyński B., *Likwidacja serwitutów na zasadzie ustawy z d. 7 maja 1920 roku*, Warszawa 1921.
- Gospodarka Galicji 1772–1867. Inwentarz materiałów historycznych z archiwów i bibliotek Polski, Austrii i Ukrainy*, red. K. Ślusarek, t. III, Kraków 2015.
- Halyts'ke Namisnytstvo (1772–1921): Arkhivno-bibliohrafichnyy fondovyy pokazhchyk, Kyiv 1990.
- Henke K.F.G., *Nauka urządzania, szacowania i oceniania lasów*, Warszawa 1846.

- Himka J.P., *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century*, Londyn 1988.
- Hube R., *Prawo polskie w wieku trzynastym*, Warszawa 1874.
- Hube R., *Ustawodawstwo Kazimierza Wielkiego*, Warszawa 1881.
- Ingłot S., *Historia chłopów polskich*, t. 2, Wrocław 1972.
- Kalinka W., *Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim*, t. 10, Kraków 1898.
- Kargol T., Jewuła Ł., Ślusarek K., *Dwór, wieś i plebania w przestrzeni społecznej Zachodniej Małopolski w latach 1772–1848*, Kraków 2015.
- Kochanowski C., *Uporządkowanie ciężarów gruntowych w Małopolsce. Pogląd historyczny*, „Sylwan. Organ Małopolskiego Towarzystwa Leśnego i Spółdzielni Leśników” 1923, R. XLI.
- Ludkiewicz Z., *Podręcznik polityki agrarnej*, Warszawa 1932.
- Ludkiewicz Z., *Polityka agrarna*, Warszawa 1921.
- Miklaszewski J., *Lasy i leśnictwo w Polsce*, t. 1, Warszawa 1928.
- Mirek Z., *Threats to the Natural Environment in the Polish Tatra Mountains*, „Mountain Research and Development” 1992, t. 12, nr 2.
- Okolski A., *Zasady prawa cywilnego obowiązującego w Królestwie Polskiem*, Warszawa 1885.
- Strzelecki H., *Gospodarstwo lasowe*, Lwów 1874.
- Strzelecki H., *Die Fortschritte der Forstwirtschaft Galiziens in den letzten fünfzig Jahren und die Ablösung der Servituten [w:] Geschichte Der Österreichischen Land-Und Forstwirtschaft und ihrer Industrien 1848–1898*, Wiedeń–Perles 1901.
- Szczaniecki K., *O służebnościach ziemskich podług prawa rzymskiego*, Kraków 1862.
- Ślusarek K., *Uwłaszczenie chłopów w Galicji zachodniej*, Kraków 2002.
- Ślusarek K., *W przededniu autonomii. Własność ziemska i ziemiaństwo zachodniej Galicji w połowie XIX wieku*, Warszawa 2013.
- Taylor A., *The Habsburg Monarchy, 1809–1918: A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary*, London 1976.
- Till E., *Wykład prawa rzeczowego austriackiego. (Prawo własności, prawo służebności, prawo zastawu)*, Lwów 1892.
- Warciański M., *Służebności gruntowe według kodeksu cywilnego*, Warszawa 2013.
- Woyzbun W., *O służebnościach leśnych*, Warszawa 1869.

Disputes over the common rights of passage, carriage and cattle drive in the relations between towns and estate villages in Galicia in the 19th century

Summary

The article deals with the question of mobility in the context of the common rights of passage, carriage and cattle drive through properties belonging to estates. Till 1848 Galician peasants and townsmen enjoyed them on the basis of charters or custom law. In the second half of the 19th century rights were abolished or regulated. Archival research proved that in the whole century there were many conflicts regarding common rights, which is the main hypothesis put forward in the present article. The arrangement of the present text is conventionally structured, i.e. historical background, hypothesis and research questions; discussion of the source base, methodology and research tools; the main body, summary and general conclusions. The article originated on the basis of archival sources, mainly from the Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv, which were utilised for the very first time. The sources were supplemented by cartographic materials prepared by means of QGIS software.

Key words: common rights in Galicia, peasants, townspeople, landowners, socio-economic conflicts